

загаднага ладу (акрамя кніжнага *тварыць*) – і не маюць іншых спецыфічных камбінаторных характарыстык.

З абазначэннямі дадзенага падкласа мяжуюць дзеясловы *накідаць* 'стварыць, скласці ў агульных рысах' (*накідаць план работы*); *намеціць* 'зрабіць, стварыць у агульных рысах; накідаць' (*намеціць схему ўрока*); *мудраваць* 'рабіць што-небудзь складанае, незвычайнае; прыдумваць што-н.' (*Трое хлапчукоў-падлеткаў мудравалі над вялікай і прыгожай мадэллю самалёта – Ракітны*), якія не разглядаюцца тут больш падрабязна ў сувязі з тым, што абазначаюць толькі назіраемыя дзеянні, г.зн. не задавальняюць прымеце "кагнітыўнасць".

¹ Гл.: Зализняк А.А., Шмелев А.Д. Лекции по русской аспектологии. Мюнхен, 1997. С.52.

² Гл.: Wierzbicka A. The Semantics of Grammar. Amsterdam; Philadelphia, 1988. P.375.

Т.І. СІНКЕВІЧ

СЛАВЯНСКІЯ, БАЛЦКІЯ І ФІНА-УГОРСКІЯ ФАРМАНТЫ У НАЗВАХ АЗЁР ВІЦЕБШЧЫНЫ

У працы В.У.Мартынава, прысвечанай балта-славянскім моўным адносінам¹, выказваецца гіпотэза аб паходжанні і развіцці праславянскай мовы. Пры вывучэнні балта-славянскіх ізалека было заўважана, што ў радзе выпадкаў у праславянскай мове захаваліся балцкія лексічныя рэлікты. Таму, на думку В.У.Мартынава, глотагенез славян меў наступны выгляд: спачатку протабалцкая субстратная мова падвяргалася ўздзеянню суперстратнай італійскай, што прывяло да ўзнікнення "протаславянскай" мовы (XII ст. да н.э., станаўленне лужыцкай культуры). Апошняя ў сваю чаргу падверглася ўздзеянню суперстратнай іранскай, што прывяло да ўзнікнення "праславянскай" мовы (V ст. да н.э., разбурэнне лужыцкай культуры).

У сваім артыкуле мы прапануем спіс імянных словаўтваральных фармантаў, якія характарызуюцца фармальна-функцыянальнай тоеснасцю. Матэрыялам даследавання паслужылі назвы азёр Віцебскай вобласці. Аналізу гэтай праблемы быў прысвечаны спецыяльны даклад². Але пры вырашэнні названай праблемы ўзнікае шэраг аб'ектыўных цяжкасцей: па-першае, незафіксаванасць таго ці іншага фарманта не азначае яго адсутнасці; па-другое, адсутнасць адзінага падыходу да апісання словаўтварэння гідронімаў у асобных індаеўрапейскіх мовах, розная ступень яго дэталізцыі ствараюць часам непераадольныя цяжкасці пры спробах генетычнага атаясамлівання фармантаў.

Пад фармантам у канцы слова мы разумеем тыповую канцовую частку шэрагу назваў, перад якой знаходзіцца каранёвая марфема або негідранімічная ўтваральная аснова. Суфіксы, якія паўтараюцца ад слова да слова, служаць адным з паказчыкаў моўнай прыналежнасці гідроніма; у працэсе працяглага ўжывання адбываецца трансфармацыя ўсяго слова, змяняецца і яго корань, і асобныя часткі слова, але змены, што адбываюцца ў корані, болей шматзначныя і разнастайныя ў параўнанні са зменамі ў іншых частках слова: апошнія звычайна больш аднастайныя і скіраваны на набліжэнне любых гідронімаў да найбольш тыповых для пэўнай тэрыторыі мадэлей. У выніку фармантнага аналізу матэрыялу ўстаноўлена, што ўсе фіналі гідронімаў даследуемай тэрыторыі могуць быць размеркаваны па трох групах: флектыўныя, суфіксальныя і суфіксальна-флектыўныя. Унутры кожнай з вылучаных груп фіналей гідронімаў можна вылучаць падгрупы ў залежнасці ад паходжання гідронімаў, прыналежнасці іх да пэўнай моўнай групы (славянскай, балцкай, фіна-угорскай).

У групе суфіксальных фіналей больш за ўсё славянскіх – 76%. Тут пераважаюць наступныя фарманты.

Фармант *-на*, *-но* характэрны для гідронімаў *Грыбна* (Пол.), *Цятна* (Верхнядзв.), *Ямна* (Рас.), *Калодна* (Беш.), *Межна* (Рас.), *Акона* (Рас.). Гэты фармант у старажытнарускай мове меў значэнне 'вада, штосьці мокрае'³. А.М.Сялішчаў назвы з фармантам *-на* інтэрпрэтуе як спакон ад'ектыўныя формы, звязаныя генетычна з адпаведнымі назоўнікамі, што абазначаюць геаграфічны аб'ект⁴.

Фармант *-ічы*, *-ычы* – адзін з самых старажытных у славянскай анамалістыцы. У.А.Ніканаў адзначаў унікальнасць гэтага фарманта, які выкарыстоўваецца

як у этнаніміі (*вяцічы, крывічы*), антрапаніміі (*Ольгавічы* – нашчадкі князя Алега Святаславіча), так і ў тапаніміі (сяло *Ольжычы* ў вусці ракі Дзясны)⁵. Гэты фармант, які мае патранімічнае значэнне, выкарыстоўваецца і ў гідраніміі: *Лескавічы* (Шуміл.), *Куравічы* (Пол.), *Захарнічы* (Пол.), *Бабінічы* (Пол.), *Варонічы* ці *Варонеч* (Пол.). Думаецца, што назвы азёр у гэтых выпадках другасныя ў адносінах да назваў населеных пунктаў, размешчаных па берагах азёр.

Арэал функцыянавання гідронімаў са славянскімі фармантамі *-іца, -еца, -ава, -ева, -ін, -ын, -і, -ск, -к, -іц, -ец, -шчына, -ішча, -ічы, -іха, -ыха* абумоўлены гістарычна. Назвы з такімі фармантамі распаўсюджаны ў Віцебска-Полацкім Падзвінні, дзе к пачатку VIII ст. з'явіліся славянскія каланісты⁶. Назвы з пералічанымі фармантамі складаюць абсалютную большасць геаграфічных назваў Віцебшчыны і з'яўляюцца найбольш тыповымі ў рэгіёне: *Акунева* (Глыб.), *Ілава* (Рас.), *Ажэхава* (Брасл.), *Замошша* (Віц.), *Заазер'е* (Віц.), *Вырвіна* (Пол.), *Лебядзіна* (Пол.), *Жабіна* (Гарад.), *Бялец* (Гарад.), *Акунец* (Пол.), *Глыбошчына* (Брасл.).

Меней шматлікая група назваў паходжання балцкага і фіна-угорскага. Паколькі, як адзначаюць многія даследчыкі, паміж плямёнамі розных археалагічных культур дакладных межаў не існавала, была шырокая прастора, дзе насельніцтва змешвалася. На гарадзішчах жалезнага веку знойдзены "сляды" тэкстыльнай керамікі. Дзякаўская культура (так яе называлі ў адпаведнасці з першым даследаваным гарадзішчам каля вёскі Дзякава ў ваколіцах Масквы) сведчыць аб знаходжанні на гэтай тэрыторыі змешанага насельніцтва балтаў і фіна-уграў⁷. Размежаванне неславянскіх фармантаў у значнай ступені ўмоўнае, хаця некаторыя з іх здаюцца дастаткова пераканаўчымі для таго, каб аднесці іх да пэўнай групы. Фіна-угорскімі, на наш погляд, на даследуемай тэрыторыі можна лічыць 14% суфіксальных фармантаў і выпадкаў іх выкарыстання пры найменні лімонімаў, а балцкімі – 10%.

У сувязі з гэтым не выпадковымі будуць і назвы азёр *Нешчарда, Няшчэрдэ* (Рас.), *Невядро* (Міёр.). Гэты фармант прыгодны для гідронімаў Падзвіння фінамоўнага паходжання і ўзыходзіць да геаграфічнага тэрміна *возера*.

Шэраг назваў мае фармант *-ты (-іты, -аты, -яты)*: *Зашчаты* (Пол.), *Вісяты* (Міёр.-Брасл.), *Астравіты* (Брасл.), *Войты* (Брасл.), *Строкты* (Уш.). Гэтыя азёры галоўным чынам размешчаны ў паўночна-заходняй частцы даследуемага рэгіёна. Назвы азёр ужыты ў форме мн.ліку, а ў пермскіх мовах *-ты* – 'возера'; пазней гэты фармант, на думку вучоных, трансфармаваўся ў *-та*.

Яшчэ ў XIX ст. А.Х.Вастокаў інтэрпрэтаваў фармант *-та* ў значэнні 'возера', 'рака', 'вада'⁸. Гідронімы з элементамі *-т-, -ч-* сустракаюцца на Віцебшчыне. Да іх адносяцца і назвы на *-іта*. Такая форма ў гідраніміі лічыцца старажытнай і сустракаецца рэдка. З гэтым фармантам зарэгістраваны гідронімы: *Сясіта* (Гарад.), *Астравіта* (Гарад.), *Асвята* (Шарк.), *Мнюта* (Глыб.), *Вядзета* (Рас.-Пол.).

Такія гідронімы характэрны, на думку многіх даследчыкаў, для балтаславянскіх тэрыторый, тым больш што распаўсюджаны яны ў асноўным на поўначы і паўночным захадзе Віцебскай вобласці, дзе і адзначаецца балцкі пласт ў гідраніміі. Да гэтай групы прымыкаюць назвы азёр на *-ча*: *Тутча* (Рас.), *Цетча* (Уш.) або *Павульскае* (Уш.), *Бабча* (Леп.). На думку У.М.Тапарова, А.М.Трубачова, такія гідронімы маглі паходзіць ад формы на *-чъ*¹⁰.

Гідранімічны фармант *-ва* на тэрыторыі Віцебшчыны можа мець рознае паходжанне: фіна-угорскае, славянскае, балцкае. Адзначым, што назва з такім фармантам *-ва* – адзінкавая: *Золва* (Брасл.). Фармант *-ва* з'яўляецца "сцёртым" коранем са значэннем 'вада', 'рака', 'возера'; ён можа быць матываваным з моў комі як 'вада', 'сыры, мокры'¹¹. Э.М.Мурзаеў лічыць, што фармант *-ва* з'яўляецца адным з устойлівых у арэале фіна-угорскай тапаніміі¹².

Фармант *-ра* сустракаецца ў назвах азёр *Болныра, Болнара* (Пол.), *Дубра* (Брасл.), *Нёгра* (Гарад.), *Нячвора* (Пол.), размешчаных на поўначы і паўночным захадзе Віцебскай вобласці. Па паходжанні гэты фармант можа быць балцкім або угра-фінскім. У мовах комі ён мае значэнне 'палонка'¹³, у балцкіх мовах – 'вада'¹⁴.

У заходніх і паўночных раёнах Віцебшчыны асабліва яркая выражаны балцкі гідранімічны пласт. На гэтай тэрыторыі сустракаюцца балцкія фарманты ў назвах азёр з тыповымі суфіксамі *-ішкі* замест *-ішкес*, *-ішкэй*: *Даўбенішкі* (Шарк.), *Падсіцішкі* (Пол.), *Мізерышкі* (Брасл.), *Вайнякішкі* (Брасл.), *Янкішкі* (Паст.).

Мадэль на *-аны*, *-яны* аб'яднала ў сабе дзве: мадэль з літоўскай мовы на *-apai*, *-opus* і мадэль з беларускай мовы на *-ане* ці *-ан*: *Пеліканы* (Брасл.), *Канчаны* (Верхнядзв.), *Саранчаны* (Паст.).

Фарманты *-жа*, *-са*, *-ша* могуць быць дваякага паходжання: тыя, якія маглі замацавацца ў выніку зліцця фіналі *-ье* з папярэднім зычным, напрыклад: *Залужжа* (Беш.), *Замошша* (Гарад.), – гэты фармант паказвае на месца размяшчэння гідрааб'екта (аснова ўтрымлівае і прыстаўку, якая разам з суфіксам утварае канфікс), а таксама тыя, якія маюць іншае паходжанне, параўн.: *Дрыса* (Верхнядзв.), *Пліса* (Беш.), *Лоўжа* (Віц.).

Разгледзім другую па колькасці групу фармантаў: суфіксальна-флексійныя найменні. Да суфіксальна-флексійных будзем адносіць тыя назвы, у якіх фіналі з'яўляюцца суфіксамі, з якімі злілася матэрыяльна выражаная флексія. Гэтай групе фармантаў уласціва адсутнасць адрознення ў моўнай прыналежнасці. Гэта тлумачыцца тым, што складаныя найменні, якімі прадстаўлена дадзеная група фармантаў, суадносяцца з назовамі ніякага роду возера. Сярод найменняў гэтай групы сустракаюцца толькі славянскія фарманты 1) *-аўскае*, *-оўскае*: *Мядзвёдкаўскае* 1-е возера (Віц.), *Пятроўскае* возера (Уш.), *Кулікоўскае* возера (Сен.), *Ксяндзоўскае* возера (Паст.), *Сетаўскае* возера (Сен.); 2) *-нае*, *-няе*: *Задняе* возера (Сен.), *Бледнае* возера (Паст.), *Бліжняе* возера (Міёр.), *Казённае* возера (Дубр.); 3) *-овае*, *-авае*: *Бабровае* возера (Паст.), *Арэхавае* возера (Гарад.), *Кацовае* возера (Чашн.); 4) *-скае*: *Лепельскае* возера (Леп.), *Забельскае* возера (Беш.), *Бярозаўскае* возера (Сен.), *Бубальскае* возера (Шум.), *Бельскае* возера (Уш.).

Самую нешматлікую групу фармантаў складаюць флексійныя фіналі, якія з'яўляюцца родавымі канчаткамі са словаўтваральнымі функцыямі. Гэта група фармантаў прадстаўлена простымі або складанымі словамі-найменнямі славянскага, фіна-угорскага ці балцкага паходжання. На даследуемай тэрыторыі група гідронімаў на *-ае*, *-ое* найбольшая. Такія формы маюць дастаткова шырокую распаўсюджанасць таму, што яны вызначаюцца граматычнай сувяззю са словам *возера* (ніякі род): *Глыбокае* возера (Пол.), *Чырвонае* (Уш.), *Белае* возера (Гарад.), *Круглае* возера (Паст.), *Святое* возера (Віц.).

Сустракаюцца на даследуемай тэрыторыі і назвы азёр на *-ея*, *-ая*, *-уя*. Гідронімы з такімі фармантамі нешматлікія, але яны характэрны для Беларусі. Іх прынята лічыць старажытнымі. Некаторыя з іх, напрыклад *Усвея* (Уш.), *Арлея* (Пол.), *Псуя* (Глыб.), *Усая* (Уш.), далі назвы населеным пунктам, размешчаным на іх берагах. Раней такія назвы, магчыма, былі болей шматлікімі, але потым яны атрымалі афармленне з дапамогай суфікса *-к(а)*.

Фармант *-ея* прынята лічыць славянскім, але падобны фармант ёсць і ў балцкай, і ў фіна-угорскай гідраніміі. На думку У.М.Тапарова і А.М.Трубачова, некаторыя з гэтых форм развіліся ў працэсе прыстасавання гідроніма да пануючых мадэлей адз. ліку жан. роду¹⁵: *Валнея* (Гарад.), *Ваўнея* (Пол.), *Няклея* (Пол.), *Суя* (Пол.), *Карцзя* (Шарк.).

З пункту гледжання беларускай граматыкі, назвы азёр на *-ея*, *-ай* – гэта няправільныя формы, таму што яны не дапасуюцца да назова ніякага роду возера, што сведчыць аб іх іншамоўным паходжанні, параўн.: *Лучай*, *Лучайскае* (Паст.), *Красамай* (Шуміл.), *Расалай* (Шуміл.), *Танай* (Гарад.). На думку даследчыкаў, у назвах гэтых азёр на месцы *-а-* (*-я-*) мог быць фармант *-у-* (*-ю-*) са значэннем 'рака', тым больш што, па-першае, асновы такіх назваў могуць быць растлумачаны з дапамогай фіна-угорскага моўнага матэрыялу, а, па-другое, згодна з энцыклапедыяй "Прырода Беларусі"¹⁶, – гэта праточныя азёры, у якіх вада цячэ павольна, што збліжае іх з рэкамі.

Безумоўна, у адным артыкуле не магчыма разгледзець ўсе фарманты, уласцівыя лімніонамам даследуемага рэгіёна. Мяркуецца, што гэты матэрыял знойдзе адлюстраванне ў далейшых публікацыях, таму што выяўленне арэалаў па фармантах дае магчымасць высветліць геаграфію славянскіх,

фіна-угорскіх, балцкіх і іншых мадэлей. Для паўночнага і паўночна-заходняга арэала Віцебшчыны характэрна даволі значная колькасць фармантаў балцкага і фіна-угорскага паходжання; на паўднёвым захадзе Віцебскай вобласці назвы з гэтымі фармантамі не маюць устойлівага арэалу, а усходні і паўднёва-ўсходні арэал характарызуецца адсутнасцю балцкіх суфіксальных дэрыватаў і нааўнасцю славянскіх пасейных і патранімічных суфіксаў. Гідронімы, аформленыя з дапамогай славянскіх фармантаў, на даследуемай тэрыторыі складаюць абсалютную большасць.

¹ Гл.: Мартынов В. В. Балто-славяно-иранские языковые отношения и глоттогенез славян // Балто-славянские исследования. М., 1980.

² Беларуская-руская-польская супастаўляльная мовазнаўства і літаратуразнаўства: Матэрыялы IV Міжнароднай канферэнцыі (36. у 3-х ч.). Віцебск, 1997. Ч.3. С.436 і наст.

³ Восточнославянская ономастика. М., 1972.

⁴ Гл.: Селищев А. М. Избранные труды. М., 1968.

⁵ Гл.: Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. М., 1966.

⁶ Гл.: Седов В. В. Восточные славяне VI–XIII вв. М., 1982.

⁷ Дяченко В. Д. Антропологическая характеристика полесского компонента славян сравнительно с другими компонентами // Полесье и этногенез славян. М., 1983. С.24 і наст.

⁸ Гл.: Словарь географических терминов и других основ, встречающихся в Коми топонимии. М., 1988.

⁹ Гл.: Востоков А. Х. Язык земли, население Верхнего Поволжья, Оки и Камы. Ярославль, 1966.

¹⁰ Гл.: Трубачев О. Н., Топоров В. М. Происхождение названий рек. М., 1974.

¹¹ Гл.: Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. М., 1984.

¹² Гл.: Природа Белоруссии. Популярная энциклопедия. Мн., 1987.

¹³ Гл.: Словарь географических терминов...

¹⁴ Гл.: Мурзаев Э. М. Назв. сач.

¹⁵ Гл.: Трубачев О. Н., Топоров В. М. Назв. сач.

¹⁶ Гл.: Природа Белоруссии...

Умоўныя скарачэнні раёнаў Віцебскай вобласці

Беш. – Бешанковіцкі, Брасл. – Браслаўскі, Верхнядзв. – Верхнядзвінскі, Віц. – Віцебскі, Гарад. – Гарадоцкі, Глыб. – Глыбоцкі, Дубр. – Дубровенскі, Міёр. – Міёрскі, Паст. – Пастаўскі, Пол. – Полацкі, Рас. – Расонскі, Сен. – Сенненскі, Уш. – Ушацкі, Чашн. – Чашніцкі, Шарк. – Шаркаўшчынскі, Шуміл. – Шумілінскі.

А.М.ГАРДЗЕЙ

МЕТАЛІНГВІСТЫКА: СЕАНТЫЧНЫ АСПЕКТ

У артыкуле зроблена спроба фармалізацыі моўнай семантыкі для ўстаранення семантычных парадоксаў і зняцця праблемы семантычнага круга ў лексікаграфіі.

1. Семантычная мадэль свету

Няхай $\alpha_1 = X, Y, Z, W$ прадстаўляе мноства ядзер прадметаў, прадаўжэнне α_1 :

$\bar{\alpha}_1 = \bar{X}, \bar{Y}, \bar{Z}, \bar{W}$ – мноства абалонак прадметаў, прадаўжэнне прадаўжэння α_1 :

$\bar{\bar{\alpha}}_1 = \bar{\bar{X}}, \bar{\bar{Y}}, \bar{\bar{Z}}, \bar{\bar{W}}$ – мноства асяроддзяў прадметаў. Абалонка ёсць пастаяннае

бліжэйшае акружэнне ядра, асяроддзе – яго пераменнае бліжэйшае акру-

жэнне. Ядро, яго абалонка і асяроддзе ўтвараюць статычную мікрасістэму α_3 ,

ядро і яго абалонка – падсістэму α_2 мікрасістэмы α_3 . Статычная мікрасістэма α_3

пераводзіцца ў дынамічны стан пры зліянні (сумяшчэнні) ядра з яго абалонкай.

У якасці прыкладу пераводу статычнай сістэмы ў дынамічную можна прывесці

актывізацыю зямной паверхні ў выніку вулканічнай дзейнасці (сумяшчэння

глыбінных слаёў Зямлі з яе паверхняй). Дынамічная сістэма аказвае ўплыў

на бліжэйшыя да яе статычныя сістэмы. У разглядаемай мадэлі свету працэс

развіваецца злева направа ад мікрасістэмы X_3 да мікрасістэмы W_3 . Непасрэдным

ініцыятарам працэсу ў мікрасістэме X_3 і пераводу яе ў дынамічны стан

з'яўляецца ядро X , якое выступае ў якасці суб'екта дзеяння. Абалонка прад-

мета Y , на якую накіравана дзеянне, выконвае ролю аб'екта, абалонка ядра

X , пры дапамозе якой ажыццяўляецца дзеянне, – інструмента, асяроддзе

прадмета Y , праз якое здзяйсняецца дзеянне, – медыятара. У працэс пасля-

доўна ўцягваецца ад двух да семнаццаці індывідаў, ад дзвюх да чатырох

мікрасістэм, прычым размеркаванне роляў паміж мікрасістэмамі аналагічна

размеркаванню роляў паміж індывідамі: мікрасістэма X_3 выконвае ролю

складанага суб'екта, мікрасістэма W_3 – складанага аб'екта, бліжэйшая да